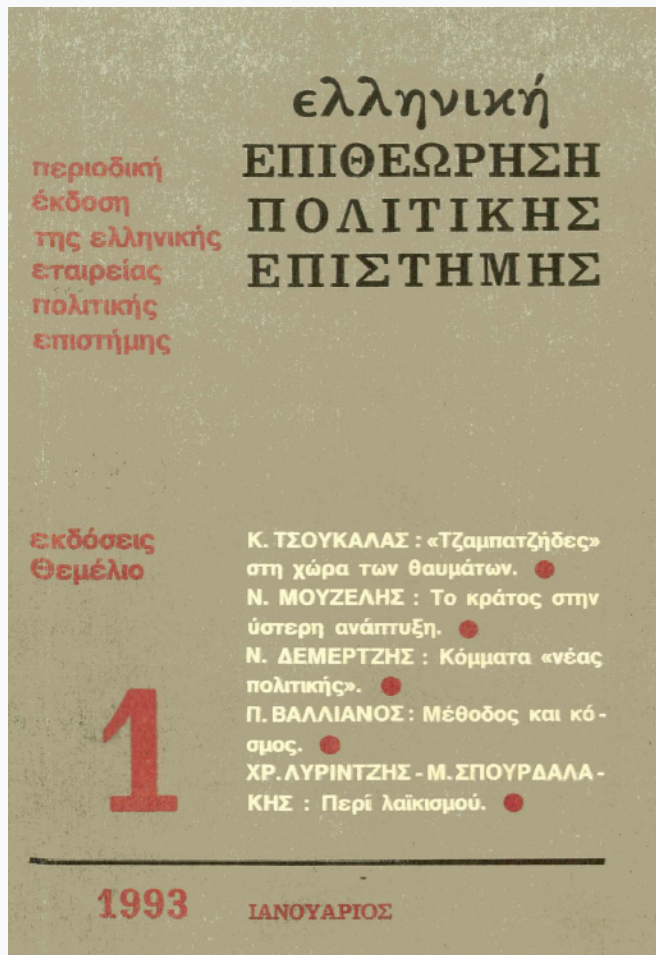

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 1, Αρ. 2 (1993)

Μέθοδος και κόσμος

Περικλής Βαλλιάνος

doi: [10.12681/hpsa.15327](https://doi.org/10.12681/hpsa.15327)

Copyright © 2017, Περικλής Βαλλιάνος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βαλλιάνος Π. (2017). Μέθοδος και κόσμος. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1(2), 111–132.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15327>

ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΣ

La physique expérimentale roule sur deux points qu'il ne faut pas confondre, l'*expérience* proprement dite, et l'*observation*. Celle-ci, moins recherchée et moins subtile, se borne aux faits qu'elle a sous les yeux, à bien voir et à détailler les phénomènes de toute espèce que le spectacle de la nature présente; celle-là au contraire cherche à la pénétrer plus profondément, à lui dérober ce qu'elle cache; à créer, en quelque manière, par la différente combinaison des corps, de nouveaux phénomènes pour les étudier: enfin elle ne se borne pas à écouter la nature, mais elle l'interroge et la presse.

D'Alembert, *Encyclopédie*, άρθρο «Expérimental»

Η θεωρία των «παραδειγμάτων» του Τόμας Κουν, που εισάγει την ιστορική διάσταση στην ερμηνεία της θεωρητικής προόδου στην επιστήμη, αποτελεί την πιο σημαντική πρόσφατη εξέλιξη στην επιστημολογία, με σημαντικές προεκτάσεις και σε άλλους κλάδους. Οι σελίδες που ακολουθούν συνδέουν την προβληματική του Κουν με τη συζήτηση περί μεθόδου στη νεότερη φιλοσοφία, αναδεικνύουν τα βασικά στοιχεία της και το θεωρητικό δίλημμα που θέτει, και την εντάσσουν σε ορισμένα γενικότερα θεωρητικά ενδιαφέροντα όπως είναι η σχέση της συνείδησης με τον κόσμο, που προκύπτει από μια εγελιανή σύλληψη της ιστορικότητας.

1. ΕΠΑΓΩΓΗ, ΕΠΑΛΗΘΕΥΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΨΕΥΣΙΜΟΤΗΤΑ

Η νεότερη περίοδος στη φιλοσοφική σκέψη και στην επιστημονική πράξη εγκαινιάστηκε με μια πολυμέτωπη επίθεση κατά του αριστοτελισμού όπως τον είχε ερμηνεύσει και εφαρμόσει ο Μεσαίωνας. Η παράδοση εκείνη είχε οδηγήσει σε αδιέξοδο τη μέλητη της φύσης, γιατί παραβλέποντας τη γνήσια εμπειρική διά-

σταση της αριστοτελικής επιστημολογίας θεωρούσε ότι η γνώση ήταν παραγωγή, διά της εφαρμογής των κανόνων της τυπικής λογικής, δευτερογενών προτάσεων από ένα υπερκείμενο σώμα αληθειών που θεωρούνταν τελειωμένο και άτρωτο.

Η γέννηση του σύγχρονου πνεύματος συνδέεται με την αποφασιστική απόρριψη της εξωτερικής αυθεντίας¹ και τη ζήτηση μιας νέας μεθοδολογίας για την κατάκτηση αληθινής γνώσης. Η επιστήμη του 17ου και του 18ου αιώνα γύμνωσε τη φυσική πραγματικότητα από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της (τα «είδη» και τα τελικά αίτια πάνω στα οποία οικοδομείται η έννοιά τους) και μέσα από τον κρίσιμο διαχωρισμό σε «πρωτεύουσες» και «δευτερεύουσες» ποιότητες των πραγμάτων ανέδειξε τον κόσμο σαν ένα άχρωμο, άοσμο και αθόρυβο σύστημα κινούμενων υλικών μαζών, των οποίων η συμπεριφορά περιγράφεται επακριβώς με τη χρήση της ουδέτερης, ψυχολογικά και ιδεολογικά, γλώσσας των μαθηματικών.²

Τόσο το ορθολογικό κίνημα που πυροδοτήθηκε από τον Ντεκάρτ όσο και ο εμπειρισμός που κατάγεται από τον Φ. Μπαίηκον ενώνονται γύρω από το αίτημα να σπάσει η θεωρητική τυραννία «των αρχαίων»³ για να μπορέσει ο σύγχρονος άνθρωπος να αναπτύξει ακηδεμόνευτα εγγενείς γνωστικές δυνάμεις. Ο Ντεκάρτ ανακαλύπτει τα «σπέρματα της αληθινής επιστήμης» μέσα στην υποκειμενική συνείδηση και πιστεύει ότι η διαδικασία της λογικής αυτοσκοπήσης θα φέρει στο φως το αξιωματικό θεμέλιο κάθε διανοητικής πειθαρχίας κατά το πρότυπο των μαθηματικών. Η αχίλλειος πτέρνα στην αντίληψη αυτή ήταν ότι έτεινε να μηδενίζει το ρόλο της παρατήρησης και του

1. Για τη λεπτομερειακή περιγραφή της διαδικασίας αυτής βλ. Paul Hazard, *The European Mind 1680-1715*, New American Library-Meridian, Νέα Υόρκη 1963, και ιδιαίτερα, σ. 80-115.

2. Galileo Galilei, «Two Kinds of Properties», στο Danto-Morgenbesser (επιμ.), *Philosophy of Science*, The World Publishing Corp., Cleveland-Νέα Υόρκη 1960, σ. 27-32. Ο διαχωρισμός αυτός υιοθετείται και από τους Ντεκάρτ και Λοκ και απαντά για πρώτη φορά —χωρίς φυσικά καμιά αναφορά στις πειραματικές διαδικασίες της εμπειρικής επιστήμης αλλά ως ορθολογική εξηγητική πρόταση— στη σκέψη των αρχαίων ατομικών. Βλ. Δημοκρίτου, απόσπασμα 11: «νόμω γλυκύ, πικρόν, νόμω θερμόν, νόμω ψυχρόν, νόμω χροή, έτεη δέ άτομα και κενόν».

3. Βλ. την επίθεση κατά κάθε ιστορικά παραδεδομένης γνώσης από τον Ντεκάρτ στους *Κανόνες για τη διεύθυνση του λογικού*, κανόνας III.

πειραματικού ελέγχου,⁴ ισχυριζόμενη ότι η διανοητική εποπτεία και μόνο ήταν ικανή να θέσει τους αυταπόδεικτους κανόνες από τους οποίους πηγάζει η γνώση της υλικής πραγματικότητας. Ο άκρατος μηχανισμός της καρτεσιανής φυσικής ήταν συνέπεια της αξιωματικής ταύτισης των εννοιών του χώρου και της ύλης και γρήγορα ήρθε σε σύγκρουση με τα αποτελέσματα της νέας πειραματικής επιστήμης. Παρά την εξέγερσή του κατά του μεσαιωνικού δογματισμού, ο Ντεκάρτ εξακολουθούσε να συµμερίζεται κεντρικές παραδοχές της κλασικής επιστημολογίας, όπως την άμεση ταύτιση του νου με την ουσία των πραγμάτων.

Την πλήρη ρήξη με τη μεσαιωνική αντίληψη για τη θεωρητική σκέψη φιλοδόξησε να επιφέρει το επαγωγικό ιδεώδες που εισήγαγε ο Φ. Μπαίηκον. Η ανασυγκρότηση της φιλοσοφίας συνίσταται εδώ στην κατάργηση των πρωτείων της λογικής, που συµπαράσφει και τις κληρονομημένες µεταφυσικές προκαταλήψεις (τα περίφηµα «είδωλα») που εµποδίζουν την αντικειµενική µελέτη της φύσης.⁵ Ο µεγάλος δάσκαλος είναι η ίδια η εµπειρία. Η αλήθεια είναι ενσωµατωµένη µέσα στο ανεξάρτητο υλικό γεγονός, και ο νους δεν έχει παρά να το διαβάσει. Μεθοδολογικό θεµέλιο της επιστήµης είναι η συστηµατική συλλογή παρατηρήσεων και η επισήµανση των συσχετισµών που ξεπηδούν. Αλήθεια είναι το σύνολο των διακριβωµένων αλληλοκαθορισµών, και έσχατος σκοπός της επιστήµης ο έλεγχος του υλικού κόσµου για την ανακούφιση των βιοτικών αναγκών του είδους. Η αλήθεια αναδύεται αυτόµατα µέσα από το εµπειρικό υλικό και αποτυπώνεται στην παρατηρούσα διάνοια.

Από τις ιδέες αυτές κατάγεται η περιγραφή του νου ως *tabula rasa* (ως «άγραφης δέλτου») που σηµάδεψε τον επιστηµολογικό εµπειρισµό του Λοκ και του Χιουµ. Αλλά και στη συνέχεια, ο

4. J. Losee, *A Historical Introduction to the Philosophy of Science*, Oxford University Press, 1980, σ. 70-79.

5. F. Bacon, *Novum Organum* Bobbs-Merril, Indianapolis 1960, Book I, XXXIX-LXVII. Τα είδωλα της φυλι,ς (πλάνες που οφείλονται στην ανθρώπινη φύση γενικά), τα είδωλα του σιηλαίου (πλάνες που πηγάζουν από την ατοµική ψυχολογική ιδιοσυστασία), τα είδωλα της αγοράς (πλάνες από την επικρατούσα χρήση των λέξεων κατά τη διαπροσωπική επικοινωνία) και τα είδωλα του θεάτρου (πλάνες από την άκριτη παραδοχή των ιστορικών αυθεντιών).

μεθοδολογικός θετικισμός που κυριάρχησε στην επιστήμη του 19ου αιώνα με κύριο φιλοσοφικό εκπρόσωπο τον Τζ. Στ. Μίλλ. Οι περιφημες επαγωγικές μέθοδοι του Μίλλ δεν είναι παρά βελτιωμένες εκδόσεις των συγκριτικών μεθόδων του Μπαίικον.⁶

Το κύρος του επαγωγικού ιδεώδους ενισχύθηκε από τα κοσμοϊστορικά επιτεύγματα της νευτώνειας κοσμολογίας. Ορισμένες, ιδιαίτερα, μεθοδολογικές νύξεις του Νεύτωνα φαίνονταν ευθυγραμμισμένες με τις διαισθήσεις του Μπαίικον. Η «πειραματική φιλοσοφία», έλεγε ο Νεύτων, δεν παραδέχεται καμιά θεωρητική πρόταση που δεν έχει εμπειρικό υπόβαθρο, που δεν αναφέρεται σε παρατηρήσιμες οντότητες ή διαδικασίες: «*hypotheses non Eingo*».⁷ Παράλληλα η κριτική αναγωγή από τον Μπέικλεϋ της νευτώνειας ιδέας της δύναμης στη διαπλοκή των παρατηρούμενων αποτελεσμάτων της⁸ (δύναμη δηλ. είναι το σύνολο των εμφανίσεών της, το σύνολο των φαινομένων που συνοψίζονται στην έννοια αυτή) εδραίωσε την ηγεμονία του θετικισμού. Κατά τον 19ο αιώνα η επιμονή του Ερνστ Μαχ (Mach) ότι μια θεωρητική πρόταση δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως η στενογραφική συμπερίληψη των εμπειρικών δεδομένων που εμπίπτουν στο εύρος της είναι κατευθείαν απόγονος των παραπάνω αναλύσεων.

Το πρόβλημα με τον ακραίο επαγωγικό φαινομεναλισμό είναι απλούστατα ότι δεν αντιστοιχεί με την πρακτική των ίδιων των επιστημόνων, ενώ θεωρητικά οδηγεί σε έναν ανίατο επιστημολογικό σκεπτικισμό σχετικά με τη δυνατότητα για γνώση του «εξωτερικού κόσμου». Η επίγνωση αυτή υπάρχει και στον ίδιο τον Νεύτωνα.⁹ Όπως παρατήρησε ο αστρονόμος Χιούελ¹⁰ κατά την

6. Για τις μεθόδους του Μίλλ βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Διάκτων, Αθήνα 1989, σ. 147-159.

7. J. Losee, *A Historical...*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 90-93.

8. K. Popper, *Conjectures and Refutations*, Basic Books, Νέα Υόρκη, 2η έκδ. 1963, κεφ. 6. A. O'Hear, *An Introduction to the Philosophy of Science*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989, σ. 102.

9. Η θεωρητική παραδοχή ενός «απόλυτου» χώρου και χρόνου τίθεται από τον Νεύτωνα συνειδητά κατ' αντιδιαστολή προς κάθε παρατηρησιακό και πειραματικό δεδομένο. Βλ. Isaac Newton, «Absolute and Relative Space», στο Danto-Morgenbesser (επιμ.), *Philosophy of Science*, σ. 322-329. Βλ. επίσης τη σχετική ανάλυση στο Ernest Nagel, *The Structure of Science*, Harcourt-Brace and World, 1961, σ. 125-129.

10. W. Whewell, *Philosophy of the Inductive Sciences*, Λονδίνο 1847· τα

αντιπαράθεσή του με τον Μίλλ, η συναγωγή των παρατηρήσεων δεν μπορεί καν να αρχίσει αν δεν προϋπάρχει μια υπόθεση που οροθετεί το ερευνητικό πεδίο προκρίνοντας εκ των προτέρων τις εξηγητικές προτάσεις που φαίνονται εκ πρώτης όψεως πιο πιθανές. Η κατευθυντική αυτή προϋδέαση είναι απόρροια της ιδιοφυΐας του επιστήμονα, μια «πληροφορημένη μαντειψιά» για την οποία δεν δίδονται λογικές προδιαγραφές (αυτό είναι το λεγόμενο «πλαίσιο της ανακάλυψης»). Από τη στιγμή όμως που τίθεται η προκαταρκτική υπόθεση, ενεργοποιείται η διαδικασία του εμπειρικού ελέγχου της (στο «πλαίσιο της επικύρωσης») που υπακούει όντως σε αντικειμενικούς κανόνες. Σε πρώτο στάδιο ορίζονται οι εμπειρικές συνέπειες που προκύπτουν λογικά από την εξήγηση που προτάθηκε, οι οποίες και βασανίζονται στη συνέχεια πειραματικά. Τον μεθοδικό αυτό συνδυασμό νοητικών οραμάτων και ελέγχου της αντιστοιχίας τους με την αντικειμενική δομή ενσωματώνει και το λεγόμενο νομολογικο-παραγωγικό πρότυπο που αποτελεί την επικρατούσα ορθόδοξη ή συμβατική εκδοχή του επαγωγικού ιδεώδους.¹¹ Αποτελεί πλέον επιστημολογικό κεκτημένο ότι η επιστημονική εξήγηση είναι κάτι πολύ πιο σύνθετο από μια συλλογή «φυσικών ιστοριών», όπως ζητούσε ο Μπαϊκόν. Η παρατήρηση υπερκαθορίζεται από μίαν αυτόνομη νοητική πράξη,¹² είναι δηλ. αποτέλεσμα της υπόθεσης από την οποία καθοδηγείται. Χωρίς υπόθεση δεν υπάρχει παρατήρηση.

Τα προβλήματα όμως του επαγωγισμού δεν τελειώνουν εδώ. Όπως διδάσκει η στοιχειώδης λογική, ένα αληθές συμπέρασμα είναι δυνατόν να παραχθεί από μια απειρία συνδυασμών προκεί-

παραθέματα από το P. Gardiner (επιμ.), *Nineteenth Century Philosophy*, Free press, Νέα Υόρκη 1968.

11. C. G. Hempel, *Philosophy of Natural Science*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1966, κεφ. 2. Rom Harré, *The Logic of the Sciences*, St. Martin's, Νέα Υόρκη 1983, μέρος I, κεφ. 2.

12. Για τη μεθοδολογική διχοτομή ανάμεσα στη μηχανική συλλογή εμπειρικών στοιχείων και στη διατύπωση εξηγητικών υποθέσεων που πηγάζουν από την παραστατική ικανότητα του ερευνητή βλ. Stephen Toulmin, *The Philosophy of Science*, Hutchinson, Λονδίνο 1963, κεφ. 2 «Discovery» και ιδιαίτερα παράγρ. 2.6. Και φυσικά με ιδιαίτερη έμφαση K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 1. Ο Πόππερ βέβαια διακηρύσσει την αντίθεσή του στην εργαλειώδη ερμηνεία των θεωριών που αναφέρεται τελικά στον Τούλμιν. Για μια συνοπτική αναφορά στο επαγωγικό πρόβλημα βλ. Rom Harré, ό.π., μέρος II, κεφ. 5.

μενων προτάσεων (περιλαμβανομένων και ψευδών). Από αυτό έπεται ότι από μόνη της η πειραματική επαλήθευση ενός γεγονότος που προβλέπει μια θεωρητική υπόθεση δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι η υπόθεση αυτή είναι αληθής (ο παραλογισμός της κατάφασης στην απόδοση ενός υποθετικού λόγου). Στην καλύτερη περίπτωση η υπόθεση γίνεται έτσι πιο πιθανή, χωρίς όμως να αποκλείεται η επόμενη παρατήρηση να είναι αρνητική καταδεικνύοντας έτσι το ψεύδος της. Ένα και μόνο αρνητικό παράδειγμα («counterexample») είναι αρκετό για να ακυρώσει οριστικά μια θεωρητική πρόταση.

Η δυσαρέσκεια για τη θεωρία της εμπειρικής επαλήθευσης εντάθηκε με την αποτυχία του εγχειρήματος των Κάρναπ και Ράιχενμπαχ για τον ακριβή μαθηματικό υπολογισμό της πιθανότητας μιας θεωρίας με αναφορά στη συχνότητα που εμφανίζονται θετικές εφαρμογές της (ελεγμένες δηλ. με παρατήρηση προβλέψεις) μέσα στο σύνολο των εμπειρικών συνεπειών που προκύπτουν λογικά από τη θεωρία αυτή. Όπως επιχειρηματολόγησε ο E. Νάιτγκελ, δεν υπάρχουν μαθηματικοί κανόνες για τον ποσοτικό προσδιορισμό της πιθανότητας.¹³ Μόνο πραγματιστικά κριτήρια που τα εφαρμόζει κατά την κρίση του ο κάθε ερευνητής είναι δυνατό να προταθούν. Ο κύριος από αυτούς τους πρακτικούς κανόνες είναι η ποιοτική πολλαπλότητα των πειραμάτων μέσω των οποίων πορίζεται μια θεωρία τις επαληθεύσεις της. Το σκεπτικό εδώ είναι ότι όσο πιο διαφοροποιημένοι είναι οι πειραματικοί έλεγχοι στους οποίους έχει εκτεθεί μια θεωρητική πρόταση τόσο πιο ισχυρή γίνεται η διαισθητική παραδοχή ότι είναι κατά κάποιο τρόπο αντιπροσωπευτική της συνολικής δομής του πραγματικού πεδίου στο οποίο αναφέρεται, και ότι είναι μειωμένος ο κίνδυνος να της έχει ξεφύγει το τμήμα εκείνο που τη διαψεύδει.¹⁴ Ο κανόνας όμως αυτός βασίζεται και αυτός σε μια έμμεση και μη συστηματική, πλην όμως αναπόφευκτη αναφορά στη λογικά καθοριστική λειτουργία του αντιπαραδείγματος. Έτσι βγαίνει έστω και με τον διστακτικό αυτόν τρόπο από τα όρια μιας καθαρής θεωρίας της επαληθευσιμότητας.

Από το συνδυασμό των παρατηρήσεων αυτών συνάγεται η

13. K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. II, μέρος 6. Ernest Nagel, «Probability and Degree of Confirmation», στο Danto-Morgenbesser (επιμ.), *Philosophy of Science*, σ. 253-265.

14. Πρβλ. C. G. Hempel, *Philosophy of Natural Science*, ό.π., κεφ. 4.

αδυναμία του παραδοσιακού θετικισμού να εξηγήσει με ποιον ακριβώς τρόπο είναι δυνατό να νοηθεί η επιστήμη ως διαδικασία συσσωρεύσεως αντικειμενικής αλήθειας.

Χτίζοντας πάνω στην καίρια ισχύ του αντιπαραδείγματος ο Καρλ Πόππερ¹⁵ πρότεινε μια ριζική αναθεώρηση των ιδεών μας περί της επιστημονικής μεθόδου που φαινόταν να ξεπερνά τα αδιέξοδα του επαγωγισμού. Κατά την αντίληψη αυτή, η πρόοδος της επιστήμης συντελείται όχι μέσα από τη λογικά άχρηστη σωρευτική επαλήθευση αλλά μέσα από τη διάψευση των υποθέσεων, την ανίχνευση δηλ. των κρίσιμων σημείων όπου η θεωρητική πρόταση έρχεται σε αντίθεση με τη δομή των πραγμάτων. Γνήσια επιστημονική πρόταση είναι εκείνη που τολμά εμπειρικές προβλέψεις τέτοιες που την εκθέτουν στον μέγιστο δυνατό κίνδυνο να αντικρουστεί από την παρατήρηση και το πείραμα, αυτή που προκαλεί και καθοδηγεί ακόμα τους αντιπάλους της να τη διαψεύσουν, αυτή δηλ. που μεθοδικά κυνηγάει το αντιπαραδείγμα που θα την αχρηστεύσει. Μια υπόθεση πρέπει να παρέχει τη μέγιστη διευκόλυνση για την ανακάλυψη του μοναδικού εκείνου υλικού συμβάντος που θα τη θέσει εκτός μάχης, και όσο πιο απροκάλυπτα παρέχει αυτό το άνοιγμα στους δυνητικούς επικριτές της τόσο πιο ισχυρή είναι η αξίωση αληθείας που περιέχει. Αντίθετα αν μια υπόθεση είναι τεχνηέντως κατασκευασμένη έτσι που να είναι εκ των προτέρων προφυλαγμένη από τον κριτικό έλεγχο, τότε ξεφεύγει από τα όρια της επιστήμης. Πρόκειται για μια θεολογικής υφής πρόταση που, ό,τι και να γίνει μέσα στην υλική πραγματικότητα, έχει αυθαίρετα αποφασίσει ότι δεν μετράει ως στοιχείο για την ανατροπή της.

Βέβαια η αρχή της διαψευσιμότητας πάσχει και αυτή από το προφανές γεγονός ότι στη συνήθη επιστημονική πρακτική το «κρίσιμο πείραμα» (η υλική δηλ. μετάφραση της διαδικασίας της λογικής αναίρεσης, *modus tollens*) το οποίο θα θέσει τελεσίδικα

15. Τα κύρια έργα είναι: K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1959, και *Conjectures and Refutations*, ό.π. «Η δογματική στάση σκεπάζεται σαφώς με τη διάθεση να *επαληθεύουμε* τους νόμους και τα σχήματά μας [...] μέχρι σημείου να παραβλέπουμε τις διαψεύσεις, ενώ η κριτική στάση είναι η προθυμία να τους αλλάζουμε, να τους ελέγχουμε, να τους αναρροούμε, να τους διαψεύδουμε αν είναι δυνατόν» (*Conjectures...*, ό.π., κεφ. 1, σ. 50. Το κεφάλαιο αυτό είναι μια διαυγής και περιεκτική περιήληψη της όλης ποππεριανής πρότασης).

εκτός λειτουργίας μια υπόθεση είναι μια σπανιότατη αν όχι ανύπαρκτη περίπτωση.¹⁶ Αντίθετα κοινά παραδεκτή αντίδραση στο αρνητικό αποτέλεσμα είναι όχι η αυτόματη εγκατάλειψη της θεωρητικής πρότασης, αλλά η απόπειρα για την αναδιάρθρωσή της με τρόπο που να αφομοιώνει κάπως το αντίξοο αποτέλεσμα. Κάθε προτεινόμενη υπόθεση συνοδεύεται κατά κανόνα από μια προστατευτική πανοπλία «βοηθητικών υποθέσεων», πράγμα που σημαίνει ότι το δύστροπο εύρημα μπορεί κάλλιστα να παραπέμψει κάθε φορά σε μειονεκτήματα όχι του θεωρητικού πυρήνα αλλά των συμπληρωματικών παραδοχών που τον επικαλύπτουν. Η εντεινόμενη επίγνωση που συνδέεται με τον επιστημολογικό ολισμό του Κουάιν ότι η επιστημονική θεωρία πάντοτε υποκαθορίζεται από την εμπειρική βάση της συμβάλλει στην παραπάνω δυσκολία.¹⁷ Εφόσον τα σημεία επαφής με την υλική αντικειμενικότητα και περιορισμένα είναι και πιο κοντά «στην περιφέρεια» παρά στην καρδιά της θεωρίας, ο ερευνητής έχει πάντοτε ένα μεγάλο εύρος επιλογής σχετικά με το ποιο ακριβώς συστατικό της θα τροποποιήσει για να ανταποκριθεί σε μια παρατηρησιακή πρόκληση. Η θεωρία ως νοητική ολότητα επιδέχεται μια σειρά εσωτερικές ανασυγκροτήσεις, έτσι που κάθε φορά τακτοποιώντας τα εμπειρικά δεδομένα με καινούριο τρόπο, να παράγει μια νέα συστηματική θεώρηση του υπαρκτού. Όλα αυτά σημαίνουν ότι θεωρητικά καμιά διάψευση δεν είναι τόσο καθοριστική και αμετάκλητη όσο ήθελε ο Πόππερ.

Ένας τρόπος για να αντιπαρέλθει κανείς τη δυσκολία αυτή είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε υποθέσεις τις ονομαζόμενες *ad hoc* και στις άλλες που είναι θεμιτά και γνήσια συμπληρωματικές γιατί ανήκουν εξαρχής στις άρρητες παραδοχές, στις κρυφές προκειμένες, της θεωρίας. *Ad hoc* θα ήταν από τη σκοπιά αυτή μια υπόθεση που προστίθεται εκ των υστέρων με αποκλειστικό στόχο την ενσωμάτωση ενός συγκεκριμένου αρνητικού δεδομένου που δεν είχε εξαρχής προβλεφθεί. Αμφισβητείται όμως αν αυτό είναι λύση ή μετάθεση του προβλήματος, αφού πάλι δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν λογικοί κανόνες που να ορίζουν

16. C. G. Hempel, *Philosophy...*, ό.π., κεφ. 3, 3.3. Rom Harré, *Logic...*, ό.π., μέρος II, κεφ. 6.

17. W. V. Quine, *From a Logical Point of View*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 2η έκδ. 1980, μέρος II. Για την απάντηση του Πόππερ βλ. K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 10, μέρος XV.

αυστηρά τη διάκριση και να δείχνουν με μια απλή αντιστοιχίση αν μια διόρθωση είναι *ad hoc* ή θεμιτή προσπάθεια για να έρθουν στο φως οι ασυνειδητοποιήτες παραδοχές ενός θεωρητικού συστήματος. Η εμπειρία μπορεί να είναι μια αφορμή για να «θυμηθούμε» τη γνήσια θεωρητική γνώση που περιεχόταν στην αρχική θεώρηση που μας είχε διαφύγει: για να επιστρέψουμε και εμείς σε μια προκλητική πλατωνική πρόταση.

Στις παρατηρήσεις αυτές χρειάζεται να προστεθεί και το κρίσιμο συμπέρασμα που ήρθε βαθμιαία στο κέντρο των φιλοσοφικών ενασχολήσεων (και ο ίδιος ο Πόππερ ήταν βασικός συντελεστής σ' αυτό) ότι είναι αδύνατο να νοηθεί κάποια χωριστή «παρατηρησιακή γλώσσα» που ουδέτερα καταγράφει το εξωνοητικό υλικό δεδομένο¹⁸ (το πράγμα καθαυτό) χωρίς να περιέχει καμιά θεωρητική δέσμευση, αλλά αποτελεί αντίθετα τον αμέτοχο κριτή που δικάζει όλες τις αμιλλώμενες θεωρίες. Δεν υπάρχει δηλ. κανένα γλωσσικό δίκτυο που να συλλαμβάνει αυτό το «καθαρό» πράγμα. Τα καταγραφόμενα γεγονότα είναι πάντοτε «φορτισμένα με θεωρία» από τη διαδικασία ακριβώς της καταγραφής. Ο αντικατοπτρισμός της εμπειρικής αντικειμενικότητας είναι μια θεωρητική πράξη. Κάθε θεωρία δημιουργεί κατά κάποιο τρόπο τα δικά της δεδομένα, κατασκευάζει δηλ. ένα ερμηνευτικό πρόγραμμα διαμέσου του οποίου ο κάθε παρατηρητής, ακόμα και αν υποτεθεί ότι κοιτάζει προς το ίδιο πράγμα, βλέπει εντούτοις κάτι το ποιοτικά διαφορετικό.

2. «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ» ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑΣ

Πάνω στις επεξεργασίες αυτές βασίστηκε η σημαδιακή ανασυγκρότηση της θεωρίας της επιστήμης από τον Τόμας Κουν.¹⁹ Αν το αρνητικό εύρημα δεν είναι καθοριστικό και η θεωρία έχει περιθώρια να «εμμείνει» ενώπιόν του, τότε και η εμμονή καθαυτή αλλά και μια υποτιθέμενη ανατροπή της θεωρίας από μια άλλη δεν μπορεί να εξηγείται με αποκλειστική αναφορά στην αντιπα-

18. Ernest Nagel, *Structure...*, ό.π., σ. 121-122. O'Hear, *An Introduction...*, ό.π., σ. 89-93.

19. Το κλασικό έργο είναι: Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, 1962 (μτφρ. *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα).

ραβολή θεωρητικών προτάσεων με αντικειμενικά δεδομένα. Η ισχύς μιας θεωρίας σχετίζεται με το γεγονός ότι εντάσσεται σε ένα γενικότερο ερμηνευτικό «παράδειγμα» ή υπόδειγμα (paradigm) το οποίο τυχαίνει να συγκεντρώνει τη συναίνεση της επιστημονικής κοινότητας σε μια δεδομένη ιστορική φάση. Το παράδειγμα είναι μια σύνθεση μεταφυσικών καταφάσεων, επιστημολογικών κανόνων και μεθοδολογίας, μέσα από την οποία προκύπτουν και τα προβλήματα και οι τυπικές λύσεις που αποδέχεται ως κανονιστικά ιδεώδη και ο ενεργός και ο μαθητευόμενος επιστήμονας εντασσόμενος στην παράδοση αυτή.

Το κύρος του παραδείγματος καθορίζεται από ένα συνδυασμό ένδο- και έξω-επιστημονικών λόγων. Έχει να κάνει με τον τρόπο που η επιστημονική κοινότητα αντιλαμβάνεται την αποστολή της και τις μεθόδους της, αλλά και με τον τρόπο που η πρακτική της ανταποκρίνεται σε κρίσιμα κοινωνικά αιτήματα και ανάγκες. Το παράδειγμα ενισχύεται προφανώς αν είναι σε θέση να διαλευκάνει πάγια αλλά και νεοεμφανιζόμενα προβλήματα κατά την πρόοδο της εμπειρικής έρευνας, αλλά μια ενδεχόμενη αποτυχία στον τομέα αυτό δεν είναι ικανή συνθήκη για την ανατροπή του, εφόσον δεν έχει ακόμα τρωθεί η γενικότερη ιστορική συναίνεση που βρίσκει τον άξονά της σ' αυτό.

Έτσι επιτυγχάνεται μια θεωρητική σύνθεση της επιστημολογίας από τη μια μεριά και της κοινωνιολογίας και της ιστορίας της επιστήμης από την άλλη. Τερματίζεται έτσι ο παραδοσιακός διαχωρισμός της εσωτερικής ανάλυσης, αναφορικά με τα κριτήρια λογικής εγκυρότητας που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή επιστημονικών εξηγήσεων και των εξωτερικών παραγόντων που συνέτειναν σε εκείνη την οργανωτική μορφή, που πρόσφερε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύθηκαν τα λογικά εκείνα αιτήματα.

Όσο όμως αυτόνομο κι αν είναι ένα παράδειγμα ως προς την εμπειρική διάψευση, κανένα δεν είναι ερμητικά κλειστό και αυτοκυρούμενο. Η ίδια η ιστορική εγγύηση που εξασφαλίζει τη συνέχειά του, η ίδια προκαθορίζει και τα όριά του καθώς μεταβάλλεται το «πνεύμα της εποχής». Όσο διατηρεί αδιαμφισβήτητο το κύρος του, η επιστήμη βρίσκεται στη λεγόμενη ομαλή φάση της, ασχολούμενη με την επίλυση των σχετικά ολιγάριθμων προβληματικών καταστάσεων («puzzles») που δεν επιδέχονται μέχρι στιγμής συμβατική επεξήγηση καθώς και με τη διεύρυνση της εμπειρικής εμβέλειας της γενικής θεωρίας (τη συλλογή δηλ. επα-

ληθευτικών παρατηρήσεων).²⁰ Η προώθηση όμως της έρευνας, από τη μια μεριά, προσθέτει άλυστα αινίγματα, έτσι που να πλησιάζουμε ένα κρίσιμο κατώφλι στο οποίο δεν είναι κανείς δυνατό να υποκρίνεται ακόμη ότι το παράδειγμα διατηρεί την παλαιότερη πειστικότητά του. Από την άλλη, η συνολική μετακίνηση της κοινωνικής ζωής προβάλλει την πιθανότητα εναλλακτικού παραδείγματος, που και εξηγεί ικανοποιητικά τα συσσωρευμένα προβλήματα αλλά και θέτει μια συνολική σύλληψη του κόσμου που ανταποκρίνεται σε ιστορικά καινοφανείς αξιολογικές ευαισθησίες. Η συναίνεση τότε θρυμματίζεται, και η επιστημονική κοινότητα περνά σε κατάσταση εσωτερικής διχοστασίας. Η έρευνα αρνείται να συνεχίσει στο δρόμο της πεπατημένης ομαλότητας και παίρνει μέτρα έκτακτης ανάγκης («extraordinary research») συγκρουόμενη με τις προϋποθέσεις του παρωχημένου παραδείγματος. Ο συνδυασμός όλων αυτών των παραγόντων μπορεί να έχει επακόλουθο την επαναστατική εκθρόνιση των κανονιστικών ιδεών που κυβερνούσαν μέχρι τότε την επιστημονική πρακτική, και τη σύμπτυξη μιας νέας θεωρητικής ομολογίας. Ο εκκολαπτόμενος ερευνητής εκπαιδεύεται από 'δω και πέρα να βλέπει τον κόσμο με διαφορετική ματιά και να ερεθίζεται από πράγματα που μέχρι τότε περνούσαν απαρατήρητα. Τα ερωτήματα που θέτει στη φύση είναι άλλου είδους καθώς και οι μέθοδοι που επινοεί για να τα επεξεργαστεί. Το βίαιο και τελειωτικό ξεκαθάρισμα των λογαριασμών, που για τον Πόππερ (στηριγμένο στον λογικό τύπο του *modus tollens*) αφορά κάθε επιμέρους επιστημονική υπόθεση που αναδύεται σε ένα πεδίο ανταγωνιστικών προτάσεων και είναι ή πρέπει να είναι καθημερινή σχεδόν επιστημονική εμπειρία, μετατρέπεται στη σκέψη του Κουν σε σπάνιο κομβικό σημείο μέσα στην ιστορία, όπου εμπλέκονται ευρύτεροι κοινωνικοί υπολογισμοί μη αναγώγιμοι σε λογικούς καθορισμούς. Μια από τις πιο προκλητικές νύξεις του Κουν είναι ακριβώς ο μη λογικός χαρακτήρας των μεταβάσεων από τη μια εποχή της επιστήμης στην άλλη.²¹ Το παράδειγμα που επικρατεί

20. Thomas Kuhn, «Logic of Discovery or Psychology of Research?», στο Lakatos-Musgrave (επιμ.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, 1970, σ. 1-23 και ιδιαίτερα σ. 21.

21. Thomas Kuhn, *Structure...*, ό.π., σ. 151, όπου η μετάβαση από το ένα παράδειγμα στο άλλο εξηγείται με αναφορά σε επικρατέστερες «τεχνικές

ιστορικά δεν έχει κατ' ανάγκην και το βάρος των εμπειρικών παρατηρήσεων με το μέρος του. Από την ιδέα αυτή πηγάζουν και τα κυριότερα προβλήματα που επιστημάνθηκαν στη ριζική αυτή ανασυγκρότηση του επιστημονικού γίνεσθαι.

Μια πρώτη κριτική υπογραμμίζει ένα διάχυτο μυστικισμό στον Κουν γύρω από την έννοια καθ'αυτή του παραδείγματος.²² Το παράδειγμα δεν ταυτίζεται με καμιά από τις μεθοδολογίες και τις επιμέρους υποθέσεις που είναι δυνατό να παραχθούν από αυτό. Πρόκειται για μια σχεδόν άφατη «υπερθεωρία», που πλανάται πίσω από τις εμπειρικές της πραγματώσεις, για κάποιο «ενιαίο κάτι» που στηρίζει τις πολλαπλές αυτές εκφάνσεις. Η κοινωνική πραγματικότητα αποτελείται από μια απειρία θεωρητικών στάσεων και αξιών: είναι άρα δυνατό να επιβάλει κανείς μια ενότητα στο εμπειρικό αυτό πολλαπλό μέσα από κάποια έννοια-κλειδί; Αλλά προστίθεται και ο ισχυρισμός ότι αν και το παράδειγμα δεν ορίζεται μέσα από την πλειάδα των εμπειρικών του εφαρμογών είναι εντούτοις διαμιάς αναγνωρίσιμο μέσα από την «άμεση εποπτεία», όπως π.χ. θα αναγνώριζε αμέσως κανείς το γενικό πλαίσιο των αισθητικών παραδοχών (βλ. «τεχνοτροπία Αναγεννήσεως») μέσα στο οποίο πραγματώνεται ένα επιμέρους καλλιτέχνημα. Αλλά αν αναγνωρίζεται, γιατί δεν είναι δυνατό να κοινωθεί κατά κάποιον τρόπο η ουσία του; Μήπως όμως, όπως επιχειρηματολόγησε ο Βίττγκενσταίν, το γεγονός ότι χρησιμοποιείται μια λέξη για να αναφερθούμε σε μια ποικιλία έστω παρεμφερών και συγγενών φαινομένων δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι υπάρχει αυτός ο κοινός πυρήνας της ουσιαστικότητας που «υπόκειται» όλων αυτών των εμπειρικών πραγμάτων; Αυτό δεν σημαίνει ότι η υπόθεση των παραδειγμάτων είναι θεωρητικά αθέμιτη, τονίζει όμως την ανάγκη για περαιτέρω επεξεργασία της ιδιαίτερα αν η έννοια είναι να μεταφερθεί σε άλλες περιοχές της πολιτισμικής πράξης (την τέχνη, την ιστορία, την πολιτική ζωή κτλ.).

Αλλά το κεντρικό επιστημολογικό θέμα είναι ότι η θεωρία των παραδειγμάτων καταργεί σιωπηρά τον κανονιστικό ρόλο της έν-

πειθούς» και ακόμα πιο προκλητικά παραλληλίζεται με τη διαδικασία θρησκευτικού προσηλυτισμού (conversion experience).

22. Στο G. Gutting (επιμ.), *Paradigms and Revolutions, Appraisals and Applications of Thomas Kuhn's Philosophy of Science*, Notre Dame University Press, Λονδίνο 1980, βλ. το άρθρο του Dudley Shapere, «The Structure of Scientific Revolutions», σ. 27-38.

νοιας της αντικειμενικής αλήθειας.²³ Η μεθοδική επιμονή για ανακάλυψη πτυχών ενός Είναι έξω από τη συνείδηση δεν φαίνεται να αποτελεί στη σκέψη του Κουν το κεντρικό κίνητρο της επιστημονικής προόδου. Είναι όμως δυνατή μια φιλοσοφία της επιστήμης που θα μας αφαιρούσε το δικαίωμα να πούμε ότι η υπερροχή του κοπερνίκειου κοσμοειδώλου απέναντι στο πτολεμαϊκό είναι ακριβώς ότι το πρώτο ταιριάζει καλύτερα στην αντικειμενική υφή του φυσικού κόσμου;

Αν η μετάβαση από παράδειγμα σε παράδειγμα έχει να κάνει κυρίως με έναν καινούριο τρόπο με τον οποίο μια εποχή *θεάται* τα πράγματα, τότε καθίσταται εξαιρετικά προβληματική η παραδοχή ότι η επιστήμη είναι μια συσσώρευση αληθινής γνώσης και μετατρέπεται ίσως σε ένα παιχνίδι αισθητικών ολοκληρώσεων του εμπειρικού πολλαπλού, το καθένα με ισόκυρες οντολογικές αξιώσεις. Η εισαγωγή της ιστοριστικής προβληματικής στην ερμηνεία της επιστήμης έχει και στον τομέα αυτό τα επακόλουθα που έχει ο ιστορισμός σε όλες του τις εκφάνσεις: παρεισδύει δηλ. αναπόφευκτα ένας επιστημολογικός σχετικισμός. Φαίνεται έτσι, ότι οι εκπρόσωποι των αντίπαλων παραδειγμάτων είναι αδύνατο να συνδιαλεχθούν. Δεν αναγνωρίζουν ένα κοινό αντικείμενο αναφοράς και, συνεπώς, ένα ανεξάρτητο κυρωτικό μέτρο. Δεν αμφισβητούν την αντιστοιχία των ιδεών του αντιπάλου στα γεγονότα, αλλά αυτά τα ίδια τα γεγονότα του. Αν συνταχθούμε όμως με την ερμηνευτική αυτή διολίσθηση, τότε η ανεπίληπτη σκέψη ότι τα γεγονότα είναι διαποτισμένα με θεωρία μεταλλάσσει στον εξαιρετικά προβληματικό ισχυρισμό ότι στην τελευταία ανάλυση *γεγονότα δεν υπάρχουν*,²⁴ ότι μια θεωρητική κατάφαση ισοδυναμεί με την κατασκευή πραγματικότητας με την ισχυρή έννοια του όρου, ότι κάθε θεωρία «θέτει» (με τη σημασία που του έδινε ο Φίχτε π.χ.)²⁵ το δικό της σύμπαν. Και όλα αυτά θα συνεπάγονταν

23. Thomas Kuhn, *Structure...*, ό.π., σ. 150. Gary Gutting, «Introduction», στο *Paradigms and Revolutions...*, ό.π., ιδίως σ. 16-19.

24. Προβλ. O'Hear, *An Introduction...*, ό.π., κεφ. 4, κεφ. 5. Rom Harré, *Logic...*, ό.π., μέρος II, κεφ. 8.

25. Η φιλοσοφία του Φίχτε αφορμάται από μια πολιτική διαδικασία επαναστατικής ανατροπής —όπου κυριολεκτικά από τη μια στιγμή στην άλλη δημιουργείται ένας καινούριος θεσμικός κόσμος που αντιστοιχεί στις βουλήσεις των υποκειμένων που την υποκινούν— για να εξηγήσει τη θεωρητική και την πρακτική αλληλενέργεια της συνείδησης με την αντικειμενικότητα γενικά. Το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης φαινόταν να

ότι, όπως έλεγε ο Περς, υπάρχουν τόσα σύμπαντα όσα και βατόμουρα, από τα οποία διαλέγει ο καθένας όποιο τον ευχαριστεί. Μαρτυρείται λοιπόν και στην επιστήμη, όπως και στην τέχνη, η ρήξη ανάμεσα σε μη συμβατές εννοήσεις, καθεμά από τις οποίες εφευρίσκει το δικό της πραγματολογικό υπόβαθρο. Η «συμβατική επιστήμη», λοιπόν, κάθε φορά ασχολείται όχι με τη διακρίβωση της σύμπτωσης των ιδεών της με την πραγματικότητα αλλά με την πλήρωση των ερμηνευτικών κενών του παραδείγματος, με την τελειοποίηση της εσωτερικής λογικής του συνοχής. Και η αποτυχία στο βασικά αισθητικό αυτό έργο οδηγεί τελικά στην κατάρρευση. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία που μπορεί κανείς να διαβάσει στην αρχική σύλληψη του Κουν άδραξε ο Φαϋεράμπεντ για να καταλήξει στον «επιστημολογικό αναρχισμό», που στηρίζεται στην ειλικρινή και ανεπιφύλακτη απόρριψη της καταπιεστικής εξουσίας της αλήθειας όπως την εννοεί ο ορθολογισμός. Το ζήτημα πάντως που παραμένει είναι αν το γεγονός ότι η πρωτόγονη μαγεία επιφέρει μερικές φορές και θεραπευτικά αποτελέσματα είναι αρκετό για να της αναγνωριστεί το ίδιο επιστημολογικό κύρος όπως της ιατρικής.²⁶

Ας προσθέσουμε πάντως πως ο ίδιος ο Κουν διαχωρίζει σαφώς τη θέση του από τις ανορθόλογες προεκτάσεις που μπορεί να δοθούν στη θεωρία των παραδειγμάτων. Από μια άλλη σκοπιά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό που τον ενδιαφέρει δεν είναι η κατάλυση του ορθολογικού κριτηρίου, αλλά η διεύρυνσή του με τρόπο που να περιέχει παράγοντες οι οποίοι, αν και ανέκαθεν αντιπροσώπευαν σιωπηλές παραδοχές των επιστημόνων κατά τη

διδάσκει ότι είναι δυνατή η ριζοσπαστική ερμηνεία κατά την οποία η υλική τάξη είναι παράγωγο της λογικής αυτοσυνειδησίας. Μια τέτοια όμως αντίληψη δύσκολα συνιστά φιλοσοφία της επιστήμης με την ειδικότερη έννοια, όπως απέδειξε η αγεφύρωτη διάσταση ανάμεσα στην εμπειρική επιστήμη και στη φιλοσοφία που εκδηλώνεται αργότερα στη σκέψη του Χέγκελ.

26. Πάνω στο θέμα αυτό βλ. Π. Βαλιάνος, «Επιστήμη και δημοκρατία: σκέψεις πάνω στη φιλοσοφία του Φαϋεράμπεντ», *Δευκαλίων* 38, 1985, σ. 229-249. Αναφορικά με τη χρήση και την επέκταση της θεωρίας των παραδειγμάτων από τον Φαϋεράμπεντ ο Κουν σχολιάζει: «Προφανώς υπάρχουν πολλά στο τελευταίο τμήμα της ανακοίνωσης του Φαϋεράμπεντ με τα οποία συμφωνώ, αλλά το να περιγραφεί το επιχείρημά μου σαν υπεράσπιση του ανορθολογισμού στην επιστήμη μου φαίνεται όχι μόνο λογικά άτοπο (absurd) αλλά και απροσδιόριστα πρόστυχο (vaguely obscene)» (T. Kuhn, «Reflections on my Critics», στο *Criticism and the Growth of Knowledge*, ό.π., σ. 263-264).

διατύπωση των επιστημολογικών τους κρίσεων, εντούτοις συσκοτίζονταν από τον επικρατούντα διαχωρισμό ενός τυπικού κριτηρίου λογικότητας από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζεται και λειτουργεί.²⁷

Επιστημονική ορθολογικότητα δεν μπορεί να είναι πια αυτό το εξωπραγματικό φάντασμα της μηχανικής αντιπαράστασης νοητικών κατασκευών και καθαρών γεγονότων, αλλά μια περίπλοκη αποτίμηση που συνθέτει θεωρητικές δεσμεύσεις, πρακτικά διαφέροντα και υλικούς καταναγκασμούς όπως αυτά προκύπτουν από την κοινωνική λειτουργία της επιστημονικής κοινότητας σε κάθε ιστορική στιγμή, όπως η κοινότητα η ίδια τις εννοεί και τις βιώνει. Υπό το φως αυτό θα λέγαμε ότι η θεωρία του Κουν αντιπροσωπεύει μια καρποφόρα τάση για την υπέρβαση της επιστημολογικής διχοτομίας ανάμεσα στο εμπειρικό γεγονός και στην αξιολογική κρίση (στο είναι και στο δέον) που ήταν η μεθοδολογική παρακαταθήκη του ριζοσπαστικού εμπειρισμού του Χιουμ. Η επανερμηνεία της επιστήμης ως κοινωνικής εμπειρίας ψηλαφεί έτσι μια διαλεκτική ενότητα θεωρίας και πράξης που ήταν το επιστημολογικό κεκτημένο του διαλεκτικού ιδεαλισμού. Μπορεί επίσης να ιδωθεί και σε συνάφεια με τους προβληματισμούς του ύστερου Βίττγκενσταϊν, την προσπάθεια δηλ. να περιγραφεί η λεκτική πρακτική διαφόρων κοινωνικών ομάδων μέσα στο συνολικό πλαίσιο της ζωής τους.

Σε μεταγενέστερες επεξεργασίες ο Κουν προσπάθησε να αφαιρέσει τα αιχμηρά σημεία της αρχικής του σύλληψης που έδωσαν λαβή για τα ανορθόλογα σκιρτήματα.²⁸ Με τίμημα το μετριασμό της πρωτοτυπίας θέλησε να χαλιναγωγήσει τον πειρασμό για έναν επιστημολογικό σχετικισμό που τρέφει η ιστοριστική ανάλυση. Ορίζει τώρα το παράδειγμα πιο στενά με αναφορά στα κριτήρια που συγκροτούν έναν επιστημονικό κλάδο και την εκπαιδευτική αναπαραγωγή του, και σμικρύνει δραστικά την έννοια της επιστημονικής κοινότητας στις διαστάσεις πλέον μιας

27. T. Kuhn, «Reflections...», *ό.π.*, σ. 261-262: «Αυτό που αρνούμαι συνεχώς δεν είναι η ύπαρξη επαρκών λόγων (κατά την επιλογή μεταξύ θεωριών), ούτε το ότι οι λόγοι αυτοί είναι του είδους που συνήθως περιγράφεται. Επμένω όμως ότι λόγοι αυτοί αποτελούν αξίες που χρησιμοποιούνται κατά την επιλογή παρά κανόνες επιλογής» (η υπογράμμιση δική μας).

28. A. E. Musgrave, «Kuhn's Second Thoughts», στο *Paradigms and Revolutions...*, *ό.π.*, σ. 39-52.

τυπικής ομάδας ερευνητών που ασχολούνται με το ίδιο πλέγμα προβλημάτων. Με τον τρόπο αυτό ζητάει βασικά να αναιχεύσει το ασύμβατο των παραδειγμάτων και να εξαλείψει το υποτιθέμενο ακατάληπτο που χωρίζει τους επιστήμονες σε μη συγκοινωνούντα θεωρητικά «φύλα». Τον ενδιαφέρει να φέρει στο φως τις κοινές αντιλήψεις που τον ενώνουν με τον Πόππερ, π.χ. την αντίθεσή τους στον επαγωγισμό, ζητώντας την επανένταξη των ιδεών του μέσα σε κάποιο κεντρικό ρεύμα της σύγχρονης επιστημολογίας.²⁹ Πάντως δεν θα ήταν άδικο να πούμε ότι την εξαίρετική της απήχηση γνώρισε η θεωρία του στην αρχική ριζοσπαστική μορφή της, ακριβώς λόγω των καρποφόρων παρανοήσεων που προκαλούσε. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι αν και η επιστημολογία του Κουν είναι μια προσπάθεια να κατανοηθεί η δυναμική της θεωρητικής προόδου στην περιοχή των θετικών επιστημών, από την ίδια τη φύση της έχει σημαντικές προεκτάσεις πολύ πιο πέρα από τα όριά τους, οι οποίες δεν έχουν ακόμα αρκούντως ερευνηθεί. Εισάγοντας την ιστορική προοπτική μέσα στην ίδια τη λογική της επιστημονικής μεθόδου και υπονομεύοντας με τον τρόπο αυτόν τον καθοριστικό ρόλο του αυτοδύναμου «υλικού γεγονότος» όπως τον είχαν περιγράψει οι μεθοδολογίες του κριτικού ορθολογισμού, προσφέρει αποφασιστικές ερμηνευτικές νύξεις και για τις κοινωνικές επιστήμες όπου —κατ'εξοχήν— το μελετώμενο «αντικείμενο» είναι ανθρώπινες πράξεις που πηγάζουν από βουλητικές προδιαθέσεις και άρα είναι αδύνατο να οριστούν έξω από το πλαίσιο ενός προϋπάρχοντος κατανοητικού σχήματος το οποίο εμπλέκει υποκειμενικά διαφέροντα, αξίες και στάσεις ζωής όπως ακριβώς υπογραμμίζει η θεωρία των παραδειγμάτων. Σε περιοχές όπου η απόσταση ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο («ή αλλιώς ειπωμένο, ανάμεσα στην αξία και στο γεγονός») είτε μικραίνει είτε καθίσταται παντελώς αμφίβολη η εξέλιξη της θεωρητικής ζωής, αναπόφευκτα συ-

29. Την αναδίπλωση αυτή εκφράζει το κείμενο «Logic of Discovery or Psychology of Research?», στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί στην προσπάθεια να διατηρηθεί μεν η αιχμή της αρχικής θεωρίας των παραδειγμάτων χωρίς όμως τα ανοίγματα στον ανορθόλογο σχετικισμό που φαινόταν να περιέχει. Δεν θα ήταν άδικο να πούμε ότι η κριτική συναίνεση είναι ότι έχει αποτύχει ο συμβιβασμός αυτός. Βλ. O'Hear, *An Introduction...*, ό.π., σ. 64-81· Jerrold L. Aronson, *A Realist Philosophy of Science*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1984, μέρος I, κεφ. 5

νίσταται από τη διαρκή ανάδειξη εναλλακτικών παραδειγμάτων.

Στη λογοτεχνική λ.χ. κριτική θα μπορούσαμε χονδρικά να αναγνωρίσουμε την παλαιότερη «προθετική» (intentionalist) ανάγνωση των κειμένων ως αντίδραση προς την οποία διαμορφώθηκε η τάση της «Νέας Κριτικής» (New Criticism). Η τελευταία με τη σειρά της υπονομεύθηκε από το φροϋδισμό, το στρουκτουραλισμό, μαρξιστικό και μη, και την «αποδομητική» τελικά θεωρία (deconstructionism), παραδείγματα που όλα στόχευαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε μια βαθύτερη αιτία κάτω από το κείμενο καθαυτό, που ήταν το «σκληρό γεγονός» στην περιοχή αυτή για τους «νέους κριτικούς». Παράλληλα στην περιοχή της πολιτικής ανάλυσης θα μπορούσαμε να διαγράψουμε τη μετάβαση από την καθαρά νομική στην κοινωνική ερμηνεία των θεσμών (και ίσως μια κάποια επιστροφή στα μελήματα του νομικού παραδείγματος υπό την πίεση των ιστορικών ανατροπών των ημερών μας). Εν πάση περιπτώσει είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι μια ιστορικά χρωματισμένη επιστημολογία όπως εκείνη των παραδειγμάτων θα έβρισκε την πιο καρποφόρα εφαρμογή της ακριβώς στο χώρο της ευρέως νοούμενης ιστορικής πράξης.

Μια απόπειρα για να καταπολεμηθεί ο επιστημολογικός ανορθολογισμός που ενσκήπτει από τις συνδυασμένες θεωρήσεις των Κουν και Φαϋεράμπεντ είναι η απόπειρα για μια νέα επεξεργασία της ποππεριανής διαψευσιμότητας που περιέχεται στη θεωρία των επιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων του Ίμρε Λάκατος.³⁰ Η αντίληψη αυτή επιδιώκει μια κριτική ανασυγκρότηση της ιστορίας της επιστήμης που να δείχνει ότι, πέρα από οποιεσδήποτε ιδεολογικές δεσμεύσεις και υποκεμενικές επιλογές, η διαδοχή των θεωριών και η συσσώρευση αληθινής γνώσης για τη φύση επιτελείται πάντα με γνώμονα ένα υφέρον αντικειμενικό κριτήριο. Η βασική πρόταση εδώ είναι ότι οι επιστημονικές θεωρίες παρουσιάζονται πάντα σαν πλέγματα επάλληλων υποθέσεων εργασίας, που προσφέρουν σε μια ομάδα το θεμέλιο για να καταστρώσει το ερευνητικό της πρόγραμμα. Κάθε ερευνητική στρατηγική περιλαμβάνει έναν «σκληρό πυρήνα» θεμελιωδών θεωρητικών παραδοχών, ο οποίος δεν προσβάλλεται άμεσα κατά τον εμπειρικό έλεγχο, μια «προστατευτική ζώνη» συμπλη-

30. Imre Lakatos, «Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes», στο *Criticism and the Growth of Knowledge*, ό.π., σ. 91-196.

ρωματικών υποθέσεων, που είναι και το αναθεωρήσιμο τμήμα της, καθώς και μια κατευθυντική μεθοδολογία (μια «θετική ευρετική») για τη ζήτηση των πιθανών αντιπαραδειγμάτων και την ενσωμάτωση κάτω από την εξηγητική στέγη της θεωρίας όλο και πιο ετερόκλητου εμπειρικού υλικού.

Μια θεωρία είναι συνεπώς μια σειρά οδηγίες για πρακτική δουλειά που αποτιμάται από τα συγκεκριμένα αποτελέσματά της. Η δε σύγκριση των διαφόρων ερευνητικών πρακτικών γίνεται με αναφορά στην επιτυχία τους στην πρόβλεψη και συγχώνευση μη κανονικών εμπειρικών περιεχομένων. Το ερευνητικό εγχείρημα που λειτουργεί αποδοτικά στο επίπεδο αυτό είναι ένα ανερχόμενο, «προοδευτικό» σύστημα που, στη μακρά διάρκεια, μέλλει να υποκαταστήσει τα αντίπαλα συστήματα, που τυχόν δεν παρουσιάζουν την ίδια παραγωγικότητα αλλά εξογκώνονται με περίπλοκες *ad hoc* παραδοχές (τα «εκφυλιζόμενα» προγράμματα). Η συνύπαρξη των δύο αυτών ειδών ερευνητικής πρακτικής είναι δυνατή για σημαντικό χρονικό διάστημα, μέχρι να καταστεί προφανής ο τεχνητός τρόπος με τον οποίο το εκφυλιζόμενο σύστημα προσπαθεί να ανταποκριθεί στα αντικειμενικά ευρήματα ενισχύοντας με ευφάνταστο τρόπο τον απρόσβλητο πυρήνα, έτσι που να καταντά ένα περίπλοκο εξωτικό κατασκευάσμα.

Συνδυάζοντας έτσι στοιχεία και από τον Κουν και από τον Πόππερ, ο Λάκατος εισάγει ένα στην ουσία του πραγματιστικό κριτήριο για την κατανόηση της διαδοχής, το οποίο όμως λειτουργεί με έμμεση αναφορά στην ιδέα του Τσ. Σ. Περς, σύμφωνα με την οποία η επιστημονική πρακτική διαγράφει μια τροχιά προσεγγίζοντας ασύμπτωτα το εξωνοητικό αντικείμενό της. Η επιστήμη είναι μια τελολογική διαδικασία προς μια ιδεατή τελείωση. Το τέλος της είναι η ταύτιση των ιδεών μας για τον κόσμο (που στην αρχή είναι εξαιρετικά συγκεκριμένες και διάσπαρτες λογικά) με τη θεμελιώδη δομή της εξωτερικής πραγματικότητας, η οποία υφίσταται καθαυτή εντελώς ανεξάρτητα από το τι εμείς κατά καιρούς πιστεύουμε και εικοτολογούμε ως προς το ποίον της. Το «πεπρωμένο»³¹ αυτό πραγματώνεται με τον αποκλεισμό

31. C. S. Peirce, «How to Make Our Ideas Clear», στο P. Kurtz (επιμ.), *American Philosophy in the Twentieth Century*, Macmillan, Νέα Υόρκη 1966, σ. 62-79: «Αυτή η ενέργεια της νόησης μέσω της οποίας μεταφερόμαστε, όχι όπου επιθυμούμε, αλλά σε κάποιο προκαθορισμένο τέλος, είναι κάτι σαν την λειτουργία του πεπρωμένου[...] Η αντίληψη που πέπρωται να γίνει τε-

από τα θεωρητικά μας σχήματα των στοιχείων εκείνων που είτε δεν έχουν νόημα, γιατί αποδεικνύεται ότι δεν επιδέχονται λειτουργικό ορισμό, δεν μεταφράζονται δηλ. σε εμπειρικά εκτελεστές (άμεσα ή δυνητικά) πράξεις, είτε συλλαμβάνονται κατά τον πειραματικό έλεγχο σε αναντιστοιχία με την υλική τάξη. Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να θεωρηθεί δικαίωση της διαψευσιμότητας χωρίς όμως τη μηχανιστική ακαμψία που χαρακτήριζε την πρώιμη εκδοχή της.

3. ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Η αναφορά στον εγελιανό ορίζοντα που περιβάλλει τη φιλοσοφία της επιστήμης στον Περς, επιβάλλει ένα καταληκτικό σχόλιο σχετικά με τη θέση της επιστημολογίας στο συνολικό οικοδόμημα του φιλοσοφικού στοχασμού. Από την εποχή του Ντεκάρτ ο «περί μεθόδου λόγος» έχει δραστικά αποκοπεί από το ουσιαδές γνωστικό περιεχόμενο που πιθανόν αποφέρει η εφαρμογή του κατά τη διερεύνηση των φυσικών και κοινωνικών πραγμάτων. Το αποτέλεσμα είναι η γνωσιολογία να μετατραπεί σε μian (αναγκαία καθ' εαυτήν) μελέτη γνωστικών τύπων, κριτηρίων και κανόνων χωρίς αναφορά στα αντικείμενα για χάρη των οποίων σε τελευταία ανάλυση μας ενδιαφέρει να ανεγείρουμε μian επαρκή θεωρία των λειτουργιών του νου. Η αυτόνομη αυτή της λογικής από την οντολογία³² εξέφραζε βέβαια από τη μια μεριά μια θεμιτή αντίδραση απέναντι στις γνωστικές υπερβασίες του παραδοσιακού δογματισμού. Ο νους γιόρταζε την απελευθέρωση

λικά παραδεκτά από όλους τους ερευνητές είναι αυτό που σημαίνει για μας ο όρος αλήθεια, και το αντικείμενο που αναπαριστάται στην αντίληψη αυτή είναι η πραγματικότητα» (στο *ίδιο*, σ. 77). Για τη σημασία της επιστημολογίας του Περς αναφορικά με τα ζητήματα που τίγονται εδώ βλ. Παντελής Νικολακόπουλος, «Η μεθοδολογία του κ. Φαύεράμπεντ», *Δευκαλίων* 38, 1985, σ. 211-228. Ο Περς υπήρξε ο πρώτος εισηγητής της διαψευσιμότητας και γι' αυτό δεν εκπλήσσει το ότι το κριτήριο της αντικειμενικής αλήθειας κυριαρχεί και στον Πόππερ: βλ. K. Popper *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 10 και ιδίως μέρη VII, VIII, IX.

32. Για μια λεπτομερή περιγραφή των ιστορικών απαρχών της διαδικασίας αυτής βλ. Π. Κονδύλης, *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη*, Γνώση, Αθήνα 1983. Για μια πιο τεχνική ανάλυση της ρήξης, ανάμεσα στις υποκειμενικές επιστημολογίες και στις θεωρίες της αντικειμενικής αλήθειας βλ. K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 10, μέρος VIII.

του από τις σκουριασμένες βεβαιότητες της μεταφυσικής και την κίβδηλη ψυχολογική ασφάλεια που παρείχε. Αλλά ταυτόχρονα αυτό διαμόρφωσε και μια πρωτόγνωρη υπαρξιακή κατάσταση: ο νεότερος άνθρωπος βρίσκεται ξαφνικά μόνος, με πλήρη συνείδηση της μικρότητάς του και χωρίς κανένα υπερβατικό στήριγμα, μέσα σε ένα άπειρο σύμπαν. Ήταν συνεπώς φυσιολογική η ανάγκη να διερευνηθούν καταρχήν διεξοδικά οι γνωστικές δεξιότητες της συνείδησης και να διαπιστωθεί η εμβέλειά τους, προτού ξαναρχίσει το ουσιαδές έργο της αφομοίωσης της αντικειμενικότητας που φάνταζε τώρα τόσο ριζικά υπέρτερη και πραγματική κατά απόλυτη έννοια εν συγκρίσει προς το πεπερασμένο και οντολογικά εξαρτημένο λογικό μας. Αυτός ο χωρισμός του υποκειμένου από το αντικείμενο, του Εγώ από τον Κόσμο, είναι η μεθοδολογική προϋπόθεση πάνω στην οποία εδράζεται η νεότερη φιλοσοφία. Μέσα στο ρήγμα αυτό φυτρώνει και η αλλοτρίωση, που είναι το κρίσιμο γνώρισμα του πολιτισμού στον οποίο εντάσσεται. Η σύγχρονη συνείδηση βασικά απορρίπτει και αυτοαμφισβητείται και από το πάθος τελικά αυτό κατάγεται και στον εξιδανικευμένο χώρο της φιλοσοφίας η τόσο διαπεραστική επήρεια του σκεπτικισμού.

Από την υπαρκτική και γνωστική αυτή αβεβαιότητα προκύπτει και το επείγον αίτημα να χρησιμοποιηθούν τα τυχόν ψυχία γνώσης που πορίζεται ο σύγχρονος άνθρωπος όχι για την απόλαυση μιας συνειδησιακής πληρότητας αλλά για να εξασφαλιστεί η φυσική του επιβίωση, για να επιτευχθεί λειτουργική κυριαρχία πάνω στο παντοδύναμο και απειλητικό υλικό περιβάλλον. Η ανατροπή της αριστοτελικής αυτάρκειας της σοφίας και ο συνακόλουθος μεταφυσικός διχασμός είχαν ως συνέπεια την επικράτηση του τεχνοκρατικού πνεύματος, την εργαλειακή επανεργηνεία του λόγου και, τέλος, την οργανωτική νοοτροπία στην πολιτική ζωή. Όσο λοιπόν η επιστημολογία θα εξακολουθεί να εννοεί τον εαυτό της σαν μια καθαρή τεχνική, σε αφαίρεση από τα ουσιαδώς σχήματα ζωής που η συνείδηση ενδιαφέρεται να πραγματώσει, θα διαιωνίζεται τόσο η ριζική αμφιβολία της όσο και η μετατροπή της επιστήμης σε σύστημα κοινωνικού εξουσιασμού που τόσο εύστοχα αποδομεί ο Φαυέράμπεντ.

Αλλά αντιστικτικά προς τη λεπτομερή λογική ανατομία των γνωστικών διαδικασιών αναδύεται το διαλεκτικά αντίθετο καθήκον της ενσωμάτωσης της λογικής μέσα στην υπερέχουσα ολό-

τητα ζωής, μέσα στο συνολικό οικοδόμημα του πολιτισμού. Το αίτημα είναι φυσιολογικό και αναπόδραστο. Αν η λογική είναι ένα φιλό εργαλείο που πλησιάζει από τα έξω ένα αντικείμενο που είναι εξ υποθέσεως πέρα από αυτήν,³³ τότε δεν είναι παρά ταυτολογία να πούμε ότι ο εσωτερικός πυρήνας των πραγμάτων διαφεύγει διαπαντός από τη γνωστική λαβή της. Αν όμως, αντίθετα, η λογική ερμηνευθεί ως το σύστημα των συνειδησιακών πράξεων μέσω των οποίων το συλλογικό ανθρώπινο Εγώ έχει επίγνωση ότι πλάθει έναν δικό του κόσμο, τότε τα πράγματα γίνονται παντελώς νοητά: στην περίπτωση αυτή πράγμα είναι το τμήμα της (εξωγενούς, βέβαια) υλικότητας που έχει απορροφήσει τη συνειδησιακή ενέργεια του υποκειμένου. Η αλήθεια είναι δυνατό να συλληφθεί επειδή είναι κάτι που ο ανθρώπινος νους έχει δημιουργήσει, επειδή είναι ανθρώπινο έργο. Η νόηση είναι ταυτόσημη με την πράξη. Τη σημαδιακή αυτή ενόραση του Βίκο, την ισοδυναμία του *verum* με το *factum* στην ετυμολογική του αναγωγή, μετέτρεψε σε επιστημολογικό σύστημα η *Λογική* του Χέγκελ.

Εδώ το βασικό πρόβλημα της νόησης τίθεται εξαρχής ως η επεξεργασία των λογικών μορφών διά των οποίων αδράχνεται (*begreifen*) και αφομοιώνεται ένα οντολογικό περιεχόμενο. Οι τύποι του νοείν και οι καταστάσεις του Είναι αλληλοκαθορίζονται και η λογική επανενώνεται με την οντολογία.³⁴ Η εγελιανή αναίρεση του Καντ βασίζεται ακριβώς στο επιχείρημα ότι η τεχνοκρατική απολυτοποίηση της λογικής δεν καταφέρει να εξουδετερώσει την επαγωγική απορία όπως ξεκίνησε να κάνει.³⁵ Μόνο τη πλήρωση ξανά του λόγου με ζωή, με φυσική και κοινωνική ουσία, η κἀθοδός του δηλ. μέσα στον ιστορικό ρου, υπερφαλαγγίζει το πρόβλημα της επαγωγής.

33. G. W. F. Hegel, *The Phenomenology of Mind*, J. B. Baillie tr., Harper and Row, New York-Evanston 1967, σ. 133.

34. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik I. (Werke 5)*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1969, σ. 37: «Αλήθεια είναι η ταύτιση της νόησης με τα αντικείμενα, και είναι ανάγκη για να παραχθεί η συμφωνία αυτή — αφού δεν είναι εντελώς παρούσα καθ'αυτή— να συνταχθεί και να εναρμονιστεί η νόηση με τα πράγματα». Και πάρα κάτω: «Βρίσκεται μέσα στην ίδια τη φύση της [λογικής] αρχής ότι αρχίζει με το Είναι και με τίποτε άλλο», σ. 72.

35. G. W. F. Hegel, *Logik...*, ό.π., σ. 45: «Η κριτική φιλοσοφία μετέτρεψε ήδη τη λογική σε μεταφυσική[...] αλλά από φόβο μπροστά στο αντικείμενο έδωσε στους λογικούς καθορισμούς μια ουσιαστικά υποκειμενική σημασία».

Βέβαια ο κίνδυνος που ελλοχεύει εδώ είναι (όπως είδαμε στην περίπτωση του Κουν) μήπως η ιστορικοποίηση του λόγου και ο ισχυρισμός ότι με το «πλήρωμα του χρόνου» η συνείδηση έχει απόλυτη κατοχή της ουσίας των πραγμάτων είτε αναζωπυρώσει το δογματισμό, είτε διαλύσει το λόγο μέσα στην ιστορία είτε και τα δύο μαζί: ενθαρρύνοντας μέσα στην καλειδοσκοπική διαφοροτότητα των ιστορικών αληθειών την αυτοδίκαιη επιλογή όποιας μας αρέσει ή μας συμφέρει. Αν η αλήθεια είναι —όπως το εκφράζει η *Φαινομενολογία*— μια «βακχική όρχηση όπου κανένα από τα μέλη δεν βρίσκεται σε νηφάλια κατάσταση»,³⁶ τότε φαίνεται ότι έχουμε ξαναπέσει σε ριζική γνωστική αοριστία.

Ίσως όμως ο περίφημος αυτός «ορισμός» να μην είναι παρά μια παραστατική εικόνα και όχι ένα επιχείρημα. Η *Λογική εν πάση περιπτώσει* είναι ένα πολύ λιγότερο βακχικό κείμενο, όπου η αλήθεια παράγεται όχι μέσα από τον εκστατικό ενθουσιασμό αλλά από τη βασανιστική λογική ανάπτυξη των εννοιών. Η διαλεκτική ταύτιση υποκειμένου και αντικειμένου συντηρεί την αυθύπαρκτη ταυτότητα και των δύο πόλων. Η ιστορικότητα της συνείδησης δεν σημαίνει πως μόνο ό,τι είναι ιστορικό είναι αληθινό: γιατί έτσι τα πάντα θεωρητικά δικαιολογούνται. Αλλά ότι μόνο το έλλογο έχει δικαιολογημένη αξίωση αλλά και ανάγκη να γίνει υλική ιστορία. Υπό τους περιορισμούς αυτούς η διαλεκτική ταύτιση του λόγου με την αντικειμενικότητα προσφέρει το πλαίσιο για την ίαση της τεχνοκρατικής παραμόρφωσης της λογικής, για την επιστροφή της συνείδησης στα πράγματα και την αποκατάσταση της σχέσης του νου με την κοινωνική ζωή και τα προβλήματά της.³⁷ Κατά τη διαδικασία αυτή πρέπει να βρισκόμαστε σε διαρκή όμως εγρήγορση κατά του δογματισμού. Και στο σημείο αυτό ο Καντ είναι —pace Hegel— ιστορικά παρών.

36. G.W.F. Hegel, *Phenomenology...*, ό.π., σ. 105.

37. «Ο εκφυλισμός των φιλοσοφικών σχολών είναι[...] συνέπεια της λανθασμένης πεποίθησης ότι μπορεί κανείς να φιλοσοφεί χωρίς να έχει αναγκαστεί να φιλοσοφήσει από προβλήματα που αναφύονται έξω από τη φιλοσοφία —στα μαθηματικά π.χ., ή στην κοσμολογία, ή στην πολιτική, ή στη θρησκεία, ή στην κοινωνική ζωή», Κ. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 2, σ. 71-72. Στο σημείο αυτό ο Πόππερ ταυτίζεται ουσιαστικά με το πνεύμα του εγγελιανισμού παρά τη δικαιολογημένη πολεμική κατά του υπερφίλιου δογματισμού και της λεκτικής εκζήτησης, μέσα στα οποία πνίγηκε η τόσο καίρια εκείνη ενόραση κατά την εφαρμογή της.